

ІДЕЯ ІНТУЇТИВНОГО ПРАВА В КОНЦЕПЦІЇ Л. ПЕТРАЖИЦЬКОГО

У статті досліджено питання теорії інтуїтивного права як складової концепції психологічної школи Л. Петражицького.

Ключові слова: інтуїтивне право, психологічна школа, правосвідомість, правова психологія, нормативний факт, правова норма.

Наукова і професійна правосвідомість істотно відрізняється від буденної специфікою сприйняття правової дійсності. Професор університету і селянин одну і ту ж правову реальність сприймає, відчуває та інтерпретує абсолютно по-різному (у певному значенні можна сказати, що вони живуть у різних реальностях). Домінування тих чи інших структурних елементів правосвідомості: теоретичної правової онтології – в правосвідомості учених; практичної правової онтології – в правосвідомості юристів, правової психології – в правосвідомості обивателів, здебільшого зумовлено все тією ж правовою реальністю, в якій перебувають ці суб'єкти.

Для розуміння народної правосвідомості надзвичайно важливі ідеї Л. Петражицького – одного з найбільш самобутніх і неповторних мислителів у історії вітчизняного правознавства (розквіт його творчості припав на перші десятиліття ХХ ст.). Його психологічна теорія права займає своє, унікальне місце, далеко від «магістрального шляху» офіційної юридичної думки. Оригінальна, цілісна, і в чомусь навіть епатажна, вона не могла залишитися непоміченою, звертала на себе підвищену увагу й ініціювала наукові дискусії. Майже всі дореволюційні юридичні журнали початку ХХ ст. в тому чи іншому контексті зачіпали психологічну теорію права Л. Петражицького. Вона гідно протистояла як цілій школі неоідеалістів, так і їх опонентам: прихильникам соціологічного правознавства, з одного боку, і захисникам правового етатизму – з іншого, і стала могутнім імпульсом, котрий активізував розвиток вітчизняної правової думки.

Природно, що наукова теорія не виникає на порожньому місці. Деякі ідеї, характерні для психологічної теорії права, висловлювалися в юридичній літературі й до Л. Петражицького (як у Росії, так і за її межами). Його попередником на кафедрі енциклопедії права юридичного факультету Санкт-Петербурзького Імператорського Університету був Н. Коркунов, котрий розробив соціологічну концепцію права під сильним впливом «психологізму». Але саме Л. Петражицький побудував цілісну теорію права, яке зрозуміли

виключно як психічне явище. Багато ідей цієї теорії були засвоєні за кордоном, і не випадково більшість західних дослідників називають ім'я Л. Петражицького в п'ятірці найбільш видатних юридичних розумів Росії.

Л. Петражицький прагнув обґрунтувати наукову концепцію права, котра уникає будь-яких метафізичних гіпотез і довільних припущень у дусі класичної школи природного права. Проте, на відміну, наприклад, від неокантіанської школи, яка також претендувала на науковість, але шукала її критерії в людському розумі, він пов'язував поняття науковості з емпіричними дисциплінами на зразок природознавства. Формальна логіка і дослідні дані – ось головні засоби для утворення природничо-наукових понять, за Петражицьким. Ця гносеологічна установка визначила інтерес ученого до психології, у той час нової і модної, але ще маловідомої галузі знання.

Л. Петражицький розрізняв два види реальності – фізичну (матеріальну) і психічну. Оскільки неможливість віднесення права до фізичної реальності (наприклад, до часточок друкарської фарби, якими на папір нанесено текст закону) досить очевидна, то не залишається нічого іншого, як визнати право особливою психічною реальністю. Право для Л. Петражицького – не законодавчі норми, не правові відносини, які об'єктивно складаються в суспільстві, тим більше не якась «ідея» в платонівському сенсі, а виключно індивідуальне психічне явище – психічне переживання, котре має особливі ознаки. Їх відмінність від інших переживань – у двосторонньому характері, в подвійній функції: з одного боку, вони сприймаються як такі, що авторитетно (імперативно) покладають на особу якісь обов'язки, а з іншого – вони авторитетно віддають іншому, приписують йому як належне те, чого вимагають від нас. Такі емоції він визначав як імперативно-атрибутивні, причому наявність атрибутивної складової і вважав суттю права, що відрізняє його як специфічне явище від інших, зокрема від моралі, яка має односторонній імперативний характер.

Оскільки право постає у Л. Петражицького як суто індивідуально-психічне явище, воно не має об'єктивного існування. Те, що в традиційній теорії права розуміється під правовими нормами, на переконання Петражицького, є слідством «наївно-проекційної точки зору», відповідно до якої індивідуальні переживання суб'єкта переносяться (проектуються) на інших осіб, яким приписуються певні права і обов'язки, і виникає уявлення, що «десь, ніби у вищому просторі над людьми, є і царює відповідне категоричне і суворе веління або заборона...», а ті, до яких такі веління і заборони представляються зверненими, перебувають в особливому стані зв'язаності, обов'язку» [1, с. 42].

У зв'язку з цим, він формулює поняття нормативного факту і протиставляє його правовій нормі. Під нормативним фактом розуміються всі веління і заборони, які існують, наприклад, у формі закону. Вони визначають правові думки людей, і вже на їх основі виникають відповідні «проекції», у тому числі й правові норми. Л. Петражицький тим самим дає своє трактування проблеми співвідношення права і закону, підкреслюючи, що законодавче встановлення і правова норма – далеко не одне і те ж саме. На підставі однієї законодавчої думки може виникнути декілька правових думок і затвердитися існування декількох правових норм. Наприклад, «із законодавчого вислову, який визначає покарання за відомий злочин (що приймається помилково за норму, яка велить суду відповідно покарати злочинця), виводяться різні обов'язкові норми й обов'язки і для злочинців, і для адміністрації... І навпаки, з двох або більше законодавчих висловів у сукупності виводиться правовою психікою одна норма: наприклад, ціла низка законодавчих висловів містить опис форми угоди й перелік інших фактів, які повинні бути наявними для того, щоб відома особа набула відоме право щодо іншої... і виходить одна норма для поведінки відповідних осіб у разі наявності всього того, що вказано в безлічі статей законодавчого зібрання» [2, с. 327]. Але таким чином, із його точки зору, може виникнути лише позитивне право, засноване на нормативних фактах.

Але, що особливо важливо і співзвучно темі дослідження народної правосвідомості, – Л. Петражицький вважав, що поряд із позитивним правом існує інтуїтивне право, яке не спирається ні на які «авторитетно-нормативні» факти (закони, звичаї, судові рішення тощо). Згідно з Л. Петражицьким, інтуїтивне право не слід плутати із правом природним, до відродження якого в Росії на початку ХХ ст. він не мав відношення (а точніше, не мав відношення до того розуміння «відродженого природного права», яке сформулювалося в гуртку московського чільника цього напрямку П. Новгородцев). Петражицький справедливо вважав, що природне право, за Новгородцевим, є лише проект раціонального, бажаного, «правильного» права і тому ніяк не може бути з наукових позицій зведено в ранг особливого виду права. Поділ права на два види за ознакою існування і бажаності існу-

вання є такою ж класифікаційною невідповідністю, як, наприклад, поділ собак на дві породи: існуючі собаки і «майбутні», або «ідеальні» собаки [2, с. 477]. (До речі, П. Новгородцев сприйняв цю критику і згодом визнавав, що «відроджене природне право» є лише сукупність етичних вимог до права позитивного, і тому правом, у строгому сенсі слова, не є). Л. Петражицький вважав, що внаслідок своєї нефіксованості, незалежності від нормативних фактів інтуїтивне право є гнучким і мінливим і часто носить специфічно індивідуальний характер. Але саме інтуїтивне право, зважаючи на сильнішу психологічну мотивацію, відіграє вирішальну роль у визначенні поведінки людини і часто визначає виникнення позитивних законів.

Позбавляючи право примусовості як сутнісної ознаки, Л. Петражицький повинен був відповісти на питання, яким же чином право здійснюється в житті суспільства, і він одним із перших описав специфічні властивості правової психіки. Останній внаслідок її атрибутивної природи (прагнення вимагати здійснення того, що «належить», тобто виконання обов'язків) властива потреба добування задовільнення для тієї сторони, яка протистоїть зобов'язаному, а рівно потреба відплати відносно правопорушника. Із цього, згідно з Л. Петражицьким, і витікає психологічна потреба в існуванні вищої влади, яка могла б мати достатньо сили для того, щоб «доставити задовільнення атрибутивній стороні та, еventуально, покарати порушника» [1, с. 218]. Цим психологічно виправдовується виникнення держави. Державна влада виступає при цьому як соціально службова влада. Вона не є «волею», яка може робити все що завгодно, спираючись на силу, а є «приписуваним відомим особам правовою психікою цих осіб та інших загальне право велінь і інших дій на підвладних для виконання обов'язку турботи про загальне благо» [1, с. 217].

Варто уваги те, що найважливішим служінням спільному благу з боку державної влади Л. Петражицький визнавав служіння праву. Право, що підлягає застосуванню і підтримці з боку держави, учений вважав правом вищого гатунку й іменував офіційним правом. Право, позбавлене такого значення в державі (наприклад, право злочинних співтовариств), іменував правом неофіційним і бачив завдання політики права у викорінюванні відповідної правової психіки. Виходячи з психологічного розуміння права, Л. Петражицький стверджував його незалежність від держави, від можливості зовнішнього примусу, від будь-яких об'єктивних інтересів і суспільних відносин загалом.

Намагаючись продовжити шукання лівого гегельянця Л. Кнаппа, Л. Петражицький відкривав перспективи іншого розуміння: право охоплювало все нові й нові сфери, на які раніше юристи його не поширювали. Л. Кнапп поширював категорії права на ставлення людини до богів, на так звану пристойність, принесення жертв, тортури, самогубства, безстыдства, гостинність, оплачену любов, відносини між розбійниками і навіть на автоном-

не дитяче право. Віртуозно критикуючи різні напрями правового етатизму, які зводять право до встановлень держави, Л. Петражицький показав, що сфера права значно ширша, ніж уявлялося традиційній юриспруденції, і охоплює відносини, які складаються в сім'ї, в різних корпораціях, а також побутові міжособисті стосунки (що виникають, наприклад, під час гри в карти, під час відвідин ресторану, під час інтимного спілкування подружжя). Таке широке трактування права мало багато вагомих аргументів, але водночас породжувало і безліч питань. Заперечуючи соціальну природу права, Л. Петражицький логічно повинен був визнати правом і відносини асоціальні, що він і робив, виділяючи, наприклад, поряд із картярським правом – право «шулерське», а поряд із правом поліцейським – право «розбійницьке». Більш того, послідовно роблячи висновки зі своєї індивідуалістичної концепції, він стверджував, що для існування права і правових відносин досить наявності лише одного суб'єкта, і якщо, наприклад, забобонна або божевільна людина уявляє, що вона укладає угоду з дияволом і переживає відповідні імперативно-атрибутивні емоції, цього достатньо для того, щоб виникло право.

Висуваючи ідею політики права як нової наукової дисципліни в правознавстві, він вивчав психічні особливості правового регулювання людської поведінки. З точки зору Л. Петражицького, психічні ряди емоційного життя представлені у діяльності, головним чином у діяльності економічній [3, с. 30]. Усі види мотивацій він зводить до трьох видів переживань: етичних (моральних і правових), естетичних та інтелектуальних, розглядаючи так звані теоретичні емоції, емоційні збудження в суто логічному процесі. Показуючи дію різних емоцій на психічний апарат, він пов'язує мотивацію і дії цільовим образом у тих випадках, коли об'єкт стає метою. Тоді майбутні дії визначаються самодовільною мотивацією [1, с. 10, 19]. Особливо детально він зупинявся на «емоції голоду», коли весь організм перетворюється на спеціальне знаряддя, психофізичний апарат для різних дій, зумовлених голодом. Успадковані емоції, вироблені звички, нові переживання роблять людину здатною до доцільного руху [4, с. 228]. Характеризуючи право як відносини, з якими наш обов'язок закріплений за іншим суб'єктом (закріплений обов'язок як щось належне), Л. Петражицький розглядав належне як добро, властиве суб'єкту. Зміст моральності визначається принципом «терпіти і рухати». І навпаки, мораль він характеризує з негативної сторони, як обов'язок який не містить у собі зв'язаності по відношенню до інших. Право перетворюється на психічну емоцію, поміщену між двома полюсами переживань [1, с. 32, 45].

Не погоджуючись із установками позитивного права, яке прагне підпорядкувати й нейтралізувати домагання, котрі йдуть із народних глибин, і народну відплату, Л. Петражицький услід за Л. Кнаппом схиляється до того, що нехай краще

пропаде будь-яке право, ніж торжествуватиме шаблон, котрий рятує від зайвих потрясінь і припускає компроміси. Самодержавство права обертається самодержавством законодавця, котрий пригнічує в державі правові переконання громадян. Петражицький розрізняє не лише право і закон, але також закон домашній і закон громадський, закон промислового підприємства і закон церкви, муніципалітету і провінції, міста і держави. Право владне і безвладне також зустрічаються [1, с. 157–162].

Ставлення сучасників до теорії Л.І. Петражицького було неоднозначним. Критик журналу «Російське багатство», видаваного В. Короленком і близького до народних соціалістів і есерів, М. Рейснер, коментуючи ідеї, зазначає: «Будучи результатом великого руху європейської думки і видатних обдарувань автора, вона (теорія Петражицького) є справжньою подією в науці. Нова течія в сучасній юриспруденції відкриває широкі горизонти правовій науці й повертає масам інтуїтивне право, яке було у них забрано, цю велику ідею правди, яка одна може дати оболонку соціальним вимогам сьогодення» [3, с. 59]. Б. Кістяківський, аналізуючи роботи Л. Петражицького, присвячені цій проблемі, визнав, що їм притаманна класична досконалість, і якби з уривків нової юридичної літератури склалися Пандекти, подібні Юстиніановим, то принаймні ці витяги з праць професора Петражицького посіли б у них почесне місце. Хоча в цілому Б. Кістяківський ставився до правової теорії Л. Петражицького досить критично, визнаючи лише відносну її правоту.

М. М. Алексеев вважав, що психологічна теорія залишилася такою, що не зрозуміла численними критиками [5, с. 3], а заслуга Петражицького полягає в тому, що, незважаючи на всі крайнощі, властиві «психологізму», він зумів виявити і описати «деякі нерозкладні й первинні емоційні акти, які є основою всього того, що людська думка називає правом» [5, с. 4]. Йдеться про імперативно-атрибутивні емоції, які переживаються суб'єктом як «зв'язка» власної правомочності та обумовленого нею обов'язку іншого.

У вітчизняному історико-правовому просторі Л. Петражицький виглядає як один із найоригінальніших мислителів і сильних супротивників теоретичного одержавлення права і в той же час як учений, котрий затвердив уявлення про його самостійну природу. А ідея Петражицького про те, що атрибутивна сторона права (свідомість правомочності) є головним психологічним чинником активної соціальної поведінки, спрямованої на його реалізацію і захист (на відміну від пасивної мотивації, пов'язаної зі усвідомленням виконаного обов'язку) зберігає значення і сьогодні.

Не тільки «інтуїтивне право в концепції Л. Петражицького», але й інтуїтивна складова правосвідомості взагалі, чекають своїх дослідників. Це один з важливих, цікавих та перспективних напрямів сучасної юриспруденції.

Література

1. Петражицкий Л.И. Теория права и государства в связи с теорией нравственности. – Т. 1. – СПб., 1909. – 318 с.

2. Петражицкий Л.И. Теория права и государства в связи с теорией нравственности. – Т. 2. – СПб., 1909. – С. 309–356.

О. Н. Атоян

Идея интуитивного права в концепции Л. Петражицкого.

В статье исследованы вопросы теории интуитивного права как составляющей концепции психологической школы Л. Петражицкого.

O. N. Atoyan

The Intuitive Law Idea in the Concept of L. Petrazhitzky.

The issue of intuitive law theory as ingredient of the concept of L. Petrazhitzky's psychological school of jurisprudence is researched in this article.

3. Рейснер М. Современная юриспруденция и учение Л. И. Петражицкого // Русское богатство. – 1908. – № 2. Отдел 2.

4. Петражицкий Л. И. Введение в изучение права и нравственности. Основы эмоциональной психологии. – СПб., 1908. – 265 с.

5. Алексеев Н. Н. Основы философии права. – СПб., 1998. – 357 с.